

AZ ARANYKOR SPANYOL-ZSIDÓ KÖLTŐI

Hozzászoktunk ahhoz, hogy a spanyol-zsidó kultúra „aranykorának” kiemelkedő szerzőit, illetve műveiket a héber irodalom történetében elfoglalt szerepük alapján értékeljük. A középkori Spanyolország irodalmának tanulmányozói közül is sokan számításon kívül hagyták e szerzőket, mivel nem ismerték a nyelvet, amelyen fontos műveik íródtak. Most azt kell mérlegelnünk, vajon e művek tanulmányozása csak a héber nyelvnek vagy a zsidóság történelmének vizsgálatokor fontos-e, vagy van esetleg saját, belső irodalmi értékük? És mit is jelent a középkori Spanyolország héber nyelvű irodalmának aranykora annak a kulturális többszínűségnek a kontextusában, ami az Ibériai-félszigetet akkoriban jellemezte?

A zsidóság Andalúziában, a muzulmán, majd a keresztény Spanyolország területén politikailag és kulturálisan egyaránt kisebbségben volt. Különösen az andalúziai zsidóság alkotott viszonylag kis csoportot, bár „dzimmi” elnevezésű különleges jogi helyzetük révén bizonyos fokú autonómiát élveztek, ami azonban távol állt a muzulmán állampolgárok teljes körű jogaitól. Ez a helyzet nem volt ugyan ideális, de katasztrófálisnak sem mondható semmiképpen: valójában meglehetősen autonómiát nyújtott részükre mind a vallási, mind pedig a kulturális életben. A mindennapi kommunikáció és a szellemi termékek nyelve egyaránt az arab volt. A zsidók megismerték és magukba asszimilálták a Korán nyelvét használó tudósok és költők irodalmi műveit. A 10. század közepén azonban, amikor a Córdobában élő zsidóság a héber nyelvet választotta filozófiai tárgyú írásai és főképpen új költői művek megalkotásához, óriási lépést tett az uralkodó kultúrától független, új, saját kultúra megteremtése felé.

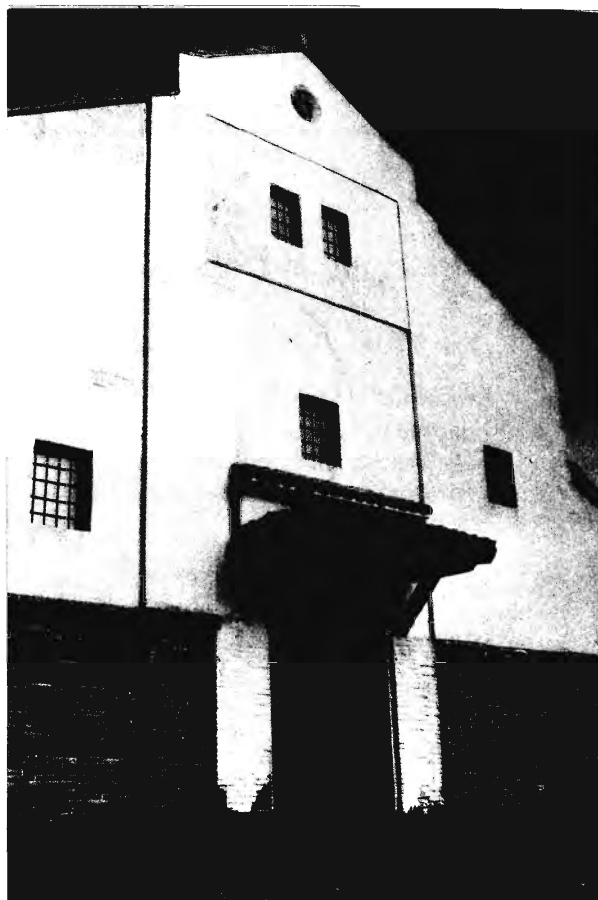
Ez nem jelenti, hogy föllázdak volna az őket körülvevő arab kultúra ellen, vagy egészében elutasították volna azt. Sőt inkább megpróbálták az arab kultúra nyújtotta lehetőségeket kihasználni, hogy minél többet integráljanak saját, bibliai és rabbinikus gyökerekből eredő kultúrájukba. Az önfeladás, a környezetbe való beolvadás, az asszimiláció helyett azt tanulták meg, hogyan lehet sajátos arculatú, új szintézist létrehozni. Míg néhányan továbbra is arabul írták különösen a bonyolult filozófiai, filológiai vagy tudományos műveiket, immár majdnem minden költői mű – liturgikus és világi költészet egyaránt, valamint a széppróza – héber nyelven íródott.

A héber irodalom ilyen erőteljes fejlődéséhez azonban szükség volt a córdobai kalifátus különleges légkörére. Ez a légkör rendkívül toleráns volt, továbbá a zsidóságnak az az igénye, hogy fejlesszék értékeiket és erősítsék a Kelettel való kapcsolatokat, egybeesett a kalifa és zsidó minisztere, Haszdai ibn Saprut érdekeivel is. Csakis ebben a tipikusan andalúziai légkörben tudott a költészet és más irodalom annyira kifejlődni, ami az ottani zsidóságot a kulturális teljesítmények csúcsaira juttatta.

Az andalúziai zsidó irodalmat nem lehet összefüggéseiben, azaz a muzulmán nyelvű irodalmával való kapcsolatban kívül tárgyalni. Bár munkáik a gazdag arab-andalúz irodalomnak csak kis fejezetét képezik, a két áramlat egymás mellett létezett, és a zsidó irodalomnak megvolt a saját „személyi-

sége”. Hűségesen követték ugyan a különösen világi témákban gazdag andalúziai irodalom hagyományait, de olyan színvonalon, hogy a korabeli héber költőket nyugodtan besorolhatjuk a reneszánsz előtti spanyol irodalom legkiemelkedőbb alakjai közé.

Ha összehasonlítjuk műveiket az Izrael földjén vagy Babilóniában alkotó ősi költők munkáival, kiderül, hogy az andalúziai zsidó költőket leginkább az különbözteti meg elődeiktől, hogy át tudták venni és műveikbe tudták olvasztani az arab költők technikai eredményeit, mégpedig nemcsak a versritmus területén, hanem témákat, költői képeket és motívumokat is kölcsönözve tőlük. Az arab irodalom kiemelkedő mesterei már évszázadokkal korábban kifejlesztették a legtisztább klasszikus arab nyelven írott, rendkívüli formai tökéletességű költészetüket. Az andalúziai zsidó közösség helyzete, az állandó együttélés és rendszeres kapcsolatok légkörében, lehetővé tette, hogy a zsidó értelmiségi nyílt szívvel befogadja muzulmán szomszédainak kifinomult szépségkultuszát anélkül, hogy a zsidó elveket sérelem érte volna. Sok zsidó író abban is

A TOLEDÓI SANTA MARIA LA BLANCA ZSINAGÓGA
(ÉPÜLT A 13. SZÁZADBAN)

kihívást érzett, hogy bebizonyítsa: az ő népének szent nyelve éppoly alkalmas a szépség kifejezésére, mint a Koráné.

Miután kezdeti vonakodásukat legyűrték, az andalúziai zsidó költők lelkesen fogtak a költészet új elveinek gyakorlásához. Arab kortársaikat utánozva megpróbálkoztak az arab költői témák héber nyelvű megverselésével; így sorra születtek a nagy emberekről szóló dicsőenének; a szerelmesek szépségének és a szerelmi vágnak aprólékos leírásai, hedonista költemények a bor, a természet, a virágok, kertek, patakok dicséretére, zengzetes hadiénekek; morális és filozófiai témák – gyakran a szerző személyes tapasztalataival megtűzdelte – feldolgozásai. E költemények nehézsége abban rejlett, hogy a hagyományos mintákkal szakítva kellett valami merőben újat mondani. Fő költői érdemnek azt tekintették, ha a szerzőnek sikerült egészen merész, eredeti metaforát találnia, s azt szép szavakba csomagolva, vonzó módon előadnia, meglepve, sőt ha lehet, extázisba hozva a hallgatót. Így a héber nyelvű költészetnek olyan új ágazata született, amelyik elhagyta a zsinagógák világát, témáiban a szerzők világi környezete felé fordult, s megjelentek az udvari életet, az ünnepeket, az andalúziai társadalomra jellemző szerelmi kalandokat leíró költemények.

Az andalúziai héber költők azonban egyidejűleg a Biblia, a Talmud, a bizánci korban született liturgikus költészet szellemi örököseinek is tartották magukat. Ez az örökség tovább élt Andalúziában a zsinagógai imákhoz kiegészítésül íródott költeményekben, és bizonyos fokig a világi költészetre is rányomta bélyegét. A héberül verselő költő nem szakíthatott teljesen tradícióival: olyan nyelven írt, amely a zsidó forrásokhoz legalább annyira hű akart maradni, amennyire az arab író ragaszkodik a Korán nyelvéhez. A kor költeményeiben rendszeresen találkozunk a szent iratokból származó kifejezésekkel vagy a zsinagógákból ismerős passzusokkal. A költő tehetsége ott

mutakozik meg, amikor egy-egy bibliai idézet eredeti jelentését – valamilyen egészen elütő, világi tárgyra alkalmazva – alapvetően meg tudja változtatni.

Bár a világi költemények és a hagyományos arab költészet témái azonosak voltak, a héber költők mindig tudtak valami különleges zsidó ízt adni verseiknek. Így gyakran merengenek azon, mi is az élet igazi értelme az élvezetek hajszolásán vagy az arab fatalizmuson túl; vagy az a mély meggyőződésük, hogy a történelem irányítása Isten kezében van: tőle függ a győzelem a csatában, és ő védelmezi népét. A zsidó költő aggodíks hitsorsosaiért, s gyakran elutasítja az andalúziai társadalom hedonizmusát. Jó néhány bevett témát új módon közelít meg: így olyan hiábavalóságnak tartja a végzet elleni küzdelmet, ami csak szerencsétlenséget hoz a küzdőre. Gyakran egészen konvencionálisak a témák, mint a szerelemről vagy a barátságról szóló versekben, másutt azonban speciális zsidó argumentumok is fölmerülnek, mint például az ősök földje iránti nosztalgia, a Jeruzsálembé való vágyakozás, meditációk élet és halál rejtelmében. Mindez az andalúziai zsidó költők munkáiban eredeti és jellemző színeként jelenik meg, s erősen eltér az arab költőknél oly gyakran uralkodó, túlzásba vitt formalizmus felszínességétől.

A fentiek a zsinagógai költészet vizsgálatakor még világosabbak. E saját, meghatározó stílussal rendelkező költészet – melyet köt a liturgia, ahol megvan a fohászok, a bűnbocsánatért való esedezés rendje, és amely mindazt kifejezi, amivel egy hitű zsidó saját személyében és a közösség tagjaként meghatározza Istenhez való viszonyát – már jóval az andalúziai időszak előtt világosan kialakult. Ennek ellenére a zsinagógai költészetben is föllelhetők az arab költészet hatása s az andalúziai társadalom ízlésváltozásaira utaló jelek. A korábbi hosszú költeményeket rövidebb, különálló kompozíciók váltják fel. Előtérbe kerül a bensőséges, az Istennel való személyes kapcsolat, a misztikus megközelítés és a vallásos nacionalizmus mint ideál. Az aszketikus szüfi költészet hatását és a korabeli neoplatonista filozófiai áramlatok, az uralkodó kozmológiai és pszichológiai nézetek befolyását is tapasztalhatjuk.

A 11. század elején, mikor az andalúziai arab költők – akár valamely újlatin nyelven, akár arabul szereztek költeményeket – előnyben kezdték részesíteni a népszerű rigmusok (*jar-chas*) mintájára kialakított, strófákra osztott (*moaxaja*) verseket, ezt a technikát a vezető héber költők is elsajátították. Ők is strófikus formában kezdték el szerelmi dalokat és dicsőítő panegyricusokat írni, megőrizve így a mának a korszak leg-szebb népi rigmusait.

Mindezeket tekintetbe véve kétségtelen, hogy az andalúziai héber nyelvű költészet, néhány alakjának különös jelentősége miatt is, saját helyet követel magának az átfogó spanyolországi irodalomtörténetben.

Alig telt el nyolcvan év azután, hogy a héber nyelvű irodalom reneszánsza a córdobai kalifátusban megkezdődött – igaz, az országnak kis királyságokra való fölbomlása következtében gyökeresen új politikai szituációban –, egyszerre több, kiemelkedő héber szerző is működni kezdett Andalúziában. Az aranykor négy legnagyobb alakja nemcsak a héber irodalomban, hanem a középkori Spanyolország kultúrtörténetében is különleges helyet foglal el.

A levita SMUÉL IBN NAGRELLA HANÁGID (993–1056) családja Meridából származott ugyan, de Córdoba-ban élt. Életének első, meghatározó éveit így Córdoba-ban töltötte, s mind az arab, mind pedig a saját népének zsidó kultúráját magába szívta. A család 1013-ban a bizonytalanra vált helyzet és a háborús veszély miatt Malagába menekült, s köl-

JEHUDA HALÉVI

Szívem Keletre húz

Szívem Keletre húz,
Nyugatra üldözöttet.
Keserű az étek az én számban
És az én imáim nem tökéletesek,
Hisz Ción az edomitaké,
– s én, ki rab vagyok Arábiában,
Most búcsút mondok
a dús spanyol kegyeknek,
Csak hogy meglássam a Szentélyt
romjában és porában.

(Kardos László tanár úr emlékének,
ki sok héber verset tökéletesebben
fordított:

TOKAI ANDRÁS)

A TOLEDÓI EL TRANSITO ZSINAGÓGA

tönk ott is élt egészen 1038-ig, majd a korabeli berber királyság fővárosába, Granadába költözött. Itt jutott azután politikai pályájának csúcspontjára mint Badisz király egyik minisztere. Miután kinevezték az andalúziai zsidó közösségek *nagid*-jának, jelentős szerepet játszott népe védelmezőjeként, s különösen mint a granadai udvarhoz közelálló költők pártfogója. Életének utolsó húsz éve nyertes csaták története: szinte minden nyáron harcolt Granada védelmében az ellenség ellen.

Különféle műfajokban alkotott, s több mint kétezer, különféle modorban írott verse van. Gyermekeit kérte meg, hogy gyűjtsék össze verseit. Nekik köszönhető, hogy háromrészes *dívánja* *Ben Tehillim*, *Ben Misleh* és *Ben Kohelet* címmel fennmaradt (utalva a Biblia három könyvére: Zsoltárok, Példabeszédek, Próféta). Ezek közül kettő kései, főleg filozofikus és elmélkedő verseinek gyűjteménye, a *Ben Tehillim* című könyv pedig fiatalkori, vegyes témájú verseit tartalmazza.

Smuél Hanágid mintegy negyven kompozíciója szól harctéri eseményekről. Leírja a csata előtti szorongásokat, félelmeiket, a Király embereivel való összecsapások szörnyűségeit s a győzelmeket, amelyeket Isten adományozott a zsidó népért elmondott hűséges imákért. E verseiben – amelyeknek voltak ugyan arab párhuzamaik, előzményeik, mégis kifejezetten zsidó verseknek tekinthetők – Hanágid realista költőként jut a csúcsra, mégpedig úgy, hogy a Biblia eseményeit vetíti az adott korszakra. Az események könyörtelensége, a költeményekben nemegyszer előforduló kegyetlenség és bosszúállás alapján véve nem különbözik az arab versek fogásaitól. Mégis, azoknak a veszedelmeknek a részletező leírása, amelyekkel szembe kellett kerülnie, a cselekmény aprólékos kidolgozása, kivételes minőségként jelenik meg költeményeiben. Ráadásul e versek hiteles tanúságként szolgálnak a korszak bonyolult eseményeiről.

Smuél Hanágid sok szerelmi, természetábrázoló, satirikus és fohászokodó verset is írt. Utolsó éveiben fáradt, beteg emberként a fiatalság elmúlásán elmélkedik, és a visszavonhatatlanul közelgő halált majdnem egzisztencialista pesszimizmus-sal szemléli.

Költészete helyenként talán hüvösnek vagy konvencionálisnak hat, mégis figyelemre méltó: egy ennyire elfoglalt ember hogy hozhatott létre ilyen meglepően terjedelmes és színvonalas életművet?

SLOMO IBN GABIROL Malagában született kb. 1022-ben és 1057-ig élt, s a középkori Spanyolország egyik legihivatottabb és elhivatottabb írója. E korán érett, különös belső tüztől hevített, magányos és beteges fiatalember magával ragadó szenzibilitásával a héber nyelvű költészetet valóban lírai magasságokba emelte.

Rövid életének legnagyobb részét Malagában, Zaragozában és Granadában töltötte. Már tizenhat éves korában elképzelt a kortársait költeményeinek szépségével és hevével. Pártfogójának, Jekutiel ibn Hasszánnak halálát siratja, atyja halálát panaszolja, Smuel Hanágid granadai vezírt dicsőíti, illetve saját elhivatottságát éneklie meg bennük. Már húszéves kora előtt számos költeménye ismertté vált kitűnő formai és nyelvi bravúrja miatt. Tulajdon értékeinek és kiválóságának tudatában gyakran tűzött össze kortársaival, akik, szerinte, nem értették meg génuszát. Szakadatlanul arról panaszkodott, hogy magányos, s hogy plagizátorok, irigyek és ostobák veszik körül. Költeményei szarkasztikusan és keserűen beszélnek az eszméinek befogadására éretlen társadalomról, amely ellen lázadnia kell. A zaragozai közönséggel kialakult feszültség volt az oka, hogy el kényszerült hagyni a várost, és átmenetileg Granadában települt le. Bár Smuél Hanágid iránti csodálata őszintének látszott, kapcsolata a granadai vezírral nem volt

mindig felhőtlen. Keményen megbírálta például Hanagid verseit, hűvösségüket a Sierra Nevada havas csúcsaihoz hasonlítva. E sebeket nehéz volt begyógyítani.

Költőnk megújította a korabeli zsinagógai költészetet is. Bár e műfajt kevésbé tartotta fontosnak, mint saját létkérdéseinek megvételét, azzal, hogy a zsidóság vallásos érzéseinek szószólójaként lépett fel, hozzájárult az effajta költészet bensőségessé és személyessé válásához. E költeményeit arab és zsidó misztikus utalásokkal tűzdelt meg. Kitűnően közvetítette a száműzetésben élő zsidóság messianisztikus eszméit és szabadságvágyát, univerzalista tónusban fordulva Istenhez. Neki köszönhető, hogy a spanyolországi liturgikus költészet jól megkülönböztethető az ősi zsinagógai költészettől.

Bár rövid ideig élt, Ibn Gabirol termékeny költő volt. Több mint háromszáz világi s még ennél is több vallási tárgyú költeménye maradt ránk. Az andalúziai héber nyelvű költészet – az ő majdnem páratlan géniuszának köszönhetően – az érettség és technikai tökély magas fokára jutott. Igaz, Ibn Gabirol néhány konvencionális műfajban, mint bordalaiban vagy szerelmi énekeiben talán túlságosan is formalista. De épp a legszemélyesebb témákban érhetjük tetten művészetének jellemző sajátosságait is: a fáradhatatlan sóvárgást a bölcsesség után, amit a testi lét korlátoz; azt a kiábrándult, egzisztencialista pesszimizmust, amit a természetbe vetít, illetve abban lát tükröződni; a kortársaival való összeütközéseket; panaszait, hogy milyen gyenge teremtmény az ember, hisz képtelen a tökéletes tudást elérni. Ezek a témák ilyen színvonalon csak jóval később, a reneszánsz idején merülnek fel ismét. Kétségtelen, hogy Ibn Gabirol a középkori líra egyik legjelentősebb alakja.

Amikor a keresztények 1085-ben elfoglalták Toledót, Jusuf ibn-Tasfint, az Almoravida-dinasztia királyát számos muzulmán kiskirály kereste meg az összefogás igényével. Ezzel Andalúzia politikai szétagoltsága véget ért. A zsidó közösségek számára viszont a társadalom iszlám alapon történő megerősítése újabb megpróbáltatásokat hozott. Az irodalom azonban tovább virágzott, s az Almoravida-időszakban is számos kitűnő zsidó költő alkotott Spanyolországban.

MÓZES IBN EZRA (kb. 1055–1135 után) Granadában született, nem sokkal Smuel Hanagid halála előtt. Tehetőes család sarjaként arab és héber kultúrát tanult Lucenában. Granadába visszatérve magas hivatalokba jutott. Ifjúkora kellemesen és gondtalanul telt el, ami jól tükröződik az arab költészet tipikus motívumait felhasználó, formailag csiszolt fiatalkori verseiben, melyekben a héber nyelv mesterének mutatkozik. Ebből az időszakból való *Szefer ha-'anaq* (A nyaklánc könyve) című gyűjteménye, valamint számos epigramma – összesen több mint ezerkétszáz kompozíció.

Az Almoravidák érkezése megváltoztatta életét. Sok más granadai zsidóhoz hasonlóan fájó szívvel hagyta el szülővárosát. A keresztény Spanyolországban kulturális elmaradottságot tapasztalt. Az ottani zsidó közösségeket tudatlannak és felvilágosulatlanak találta. A száműzetés tapasztalatai, a keresztények közti bolyongás keservei eltűntetik korai költészetének formai könnyedségét; hangja sokkal személyesebbé és fájdalmasabbá válik. Mintegy kétszázötven világi s ugyanennyi vallásos költeményt írt: az utóbbiak közül a bűnbocsánatért esedező *szelehotok* a leghíresebbek. Soha nem szűnt meg szerencsétlenségét és kegyetlen sorsát panaszolni, és örökké visszavágyott szeretett Granadája. Szenvedéseitől csak 1135 után bekövetkezett halála szabadította meg.

Az aranykor negyedik, s talán leghíresebb költője, JUDA HALÉVI (kb. 1070–1141) a muzulmán Tudelában született,

az Ebro folyó partján. Családja azonban nemsokára őt is a keresztény Spanyolországba vitte, ahol mind az arab kultúrával, mind a zsidó tradíciókkal megismerkedett. Még igen fiatal volt, amikor Andalúziába költözött, és barátságba kerülve Mózes Ibn Ezrával, maga is híres lett mint csodagyermek költő. Az Almoravidák 1090-es megérkezése előtt rövid ideig Granadában időzött, életének nagyobb részét azonban Kasztíliaiban töltötte, ragadványneve: „*ha-kasztali*” (a „kasztíliai”) is innen származik. Orvosként dolgozott Toledóban. Kellemes modorú ember lévén, mindenütt sok barátot szerzett.

Költészetének egyensúlya, harmóniája, érzéseinek finomsága és jó ízlése a középkori héber irodalom egyik legkedveltebb költőjévé tette. Minden édességet nélkülöző éretten békés hangja, metaforáinak és képeinek szépsége minden olvasójának szívét meghódítja. Mintegy négyszáz világi verset hagyott hátra, az arab költészetben szokásos műfajok mindegyikében, nagy technikai virtuozitással kezelve egy olyan héber nyelvet, amely igen közel áll a Biblia nyelvéhez. Ezek közt voltak dicsőítő énekek, a barátságról és szerelemről szóló versek, menyegzői költemények, elégiák és egyebek. A Cionba való visszatérés vágyáról szóló vagy a Szent Városba utazását leíró művei a legszemélyesebb és legkidolgozottabb költeményei. Legalább ugyanennyi vallásos tárgyú verset is írt; ezek közül azok a legfigyelemreméltóbbak, amelyekben zsidók szenvedéseit írja le a száműzetésben, illetve várja megszabadulásukat. E verseket azóta is világszerte használják a zsinagógai liturgiában szépségük s a száműzetésben élő zsidók sorsával való tökéletes azonosulásuk miatt.

Költőnk másik érett munkája a *Al-Khazar* címet viselő apologetikus és filozófiai munka, amelyben a kazárok feltételezett királya, valamint egy muzulmán, egy keresztény és egy zsidó vitatkozik és érvel, s amelyben Jehuda Halévi a judaizmus mint profetikus vallás felsőbbrendűségét védelmezi, és amellett tör lándzsát, hogy a vallási tapasztalat értékesebb a racionális érveknél. Az *Al-Khazar*-t a judaizmus legteljesebb középkori kifejtéseként tartják számon, s hosszú ideig nagy hatást gyakorolt a zsidó gondolkodókra.

Halévi mélyen vallásos emberként zsidó hitét gyökeresen élte meg, anélkül, hogy sokakhoz hasonlóan a filozófiát tanulmányozta volna, mert úgy tartotta, hogy a filozófia veszélyes. Rettenetesen kiábrándult, amikor az 1130-as évre vetített messianisztikus reményei nem teljesültek. Nem sokkal később elhatározta, hogy visszatér ősei földjére. Már majdnem hetvenéves volt, mikor elhagyta Spanyolországot, és Jeruzsálembe indult.

E helyütt nem térhetünk ki részletesen más, szintén izgalmas kérdésekre, mint például a keresztény területen kialakult – kisebb jelentőségű, mégis sajátos – héber költői termésre, amelynek különösségét az adja, hogy zsidó, andalúziai és keresztény elemek vegyülnek benne. A keresztény Spanyolország héber nyelvű prózaíróiról sem beszélhetünk itt, akiknek munkái az arab, illetve az arab-andalúz irodalmi műfajok jellegzetességeihez kötődnek. Éppen csak megemlítjük a sok zsidó, illetve „converso” (áttért) szerző tetemes hozzájárulását a kasztíliai irodalomhoz.

A spanyol zsidó szerzők műveit a középkori irodalom legfigyelemreméltóbb alkotásai közt kell számon tartanunk. Spanyol ízekkel fűszerezett valóságos zsidó irodalom ez, amelynek kialakulását csakis az tette lehetővé, hogy a korszak Andalúziája ideális légkört teremtett sajátosságos és különös vegyüléküknek, amelyben jól megfér a zsidó közösségek minden gondja és problémája az ott pezsgő szellemi áramlatokkal.

TOKAI ANDRÁS FORDÍTÁSA